

Magdalena Hawrysz

Instytut Filologii Polskiej, Uniwersytet Zielonogórski

XVI-wieczny dyskurs polemiczny w świetle pism Grzegorza Pawła z Brzezin

1. Podstawy metodologiczne i cel badań

Różnorodność, rozmiar i doniosłość dorobku Władysława Kuraszkiewicza musi onieśmielać nie tylko najmłodszych adeptów nauki. Jednocześnie jest dla badaczy wciąż niewyczerpanym nie tylko źródłem idei i sposobów rozwiązań problemów naukowych, ale także – dzięki pracom edytorskim – rezerwuarem materiału do analiz. Z tego dobrodziejstwa postanowiłam skorzystać i ja, wybierając jako przedmiot oglądu w niniejszym szkicu dwa utwory Grzegorza Pawła wydane przez Kuraszkiewicza (współ z Konradem Górskim) w serii B Biblioteki Pisarzy Polskich, tzn. *O prawdziwej śmierci, zmartwychwstaniu i żywocie wiecznym* oraz *O różnicach teraźniejszych* (zob. Źródła). Edycje te obejmują fototypię zabytków, komentarz językowy i tekstologiczny, słownik własny tekstu i indeks wyrazów graficznych z lokalizacjami. Mnie posłużą do (wstępnej i bardzo jeszcze ogólnej) charakterystyki XVI-wiecznego dyskursu polemicznego¹. Co prawda ekscerpcji podlegają tu tylko dwa utwory z nieprzebranego wręcz bogactwa reformacyjnej twórczości polemicznej, jednak wnioski wyprowadzane na ich podstawie upoważniają do formułowania uogólnień z dwóch zasadniczych powodów. Po pierwsze, autor należał do prekursorów publicystyki reformacyjnej pisanej po polsku, niewątpliwie miał więc udział w wyznaczaniu standardów i kształtowaniu językowych zachowań w sferze publicznej debaty wyznaniowej. Po drugie, ważniejsze, właściwości dyskursu

1 Niewątpliwie ważne dla pełnego obrazu dyskursu polemicznego (i ciekawe poznawczo) byłoby przyjrzenie się odpowiedziom na dzieła Grzegorza Pawła i jego ewentualnym duplikom. To jednak przedsięwzięcie daleko wykraczające poza cele stawiane w niniejszym studium. Osobnym też problemem jest zbadanie idiolektu autora, zwłaszcza jego wpływu na ówczesną polszczyznę. I to zadanie pozostaje tu poza kręgiem zainteresowań.

polemicznego ujawnione w dziełach Grzegorza Pawła korespondują ze zjawiskami zaobserwowanymi w innych dokumentach², wywodzących się nie tylko z antytrynitarskiego kręgu. Można więc bez wahania mówić o istnieniu w XVI wieku przestrzeni ponadkonfesyjnego dyskursu polemicznego³.

Dyskurs to kategoria chętnie wykorzystywana w najnowszych badaniach lingwistycznych⁴, także – coraz częściej – historycznych [zob. Dubisz 2009: 23]. Choć niemało w literaturze przedmiotu terminologicznych dyskusji (wynikających głównie z różnej tradycji myślenia o dyskursie⁵), to wciąż istnieje potrzeba dookreślenia sposobu rozumienia tego pojęcia. Dla metodologicznego więc porządku trzeba powiedzieć, że w niniejszym szkicu za Bożeną Witosz przyjmuję rozumienie dyskursu jako abstrakcyjnego, intelektualnego konstruktu dającego się wyabstrahować z konkretnych przejawów użycia języka, który wyznacza zasady i konwencje organizujące praktykę komunikacyjną [por. Witosz 2016b: 21]. Nie utożsamia się go więc z konkretnymi zachowaniami językowymi (tekstami), wychodzi się również poza socjologiczno-pragmatyczne kategorie kto, do kogo, kiedy i w jakim celu mówi. Dyskurs staje się tu złożoną i heterogeniczną kategorią, w której kluczowe role odgrywają: podmioty mówiące oraz ich wzajemne relacje, przedmiot wypowiedzi, wiedza, podstawowe pojęcia, idee i wartości zawarte w dyskursie (czy raczej ich profile), uwarunkowania kulturowe i społeczne, ramy instytucjonalne, w których odbywa się dyskurs. W perspektywie badawczej z jednej strony wszystkie te parametry składają się na charakterystykę dyskursu, z drugiej – kategoria dyskursu pozwala uwzględnić w opisie tak różnorodne właściwości. Wskazane identyfikatory dyskursu staną się przedmiotem refleksji w niniejszym opracowaniu. W ich opisie zostaną wykorzystane narzędzia badawcze takich dziedzin, jak retoryka, stylistyka czy pragmatyka, ponieważ dyskurs jako perspektywa badawcza nie wypracował własnego instrumentarium.

2. Kontekst sytuacyjno-społeczny i ramy instytucjonalne dyskursu

XVI-wieczny dyskurs polemiczny to jedna z odmian reformacyjnego dyskursu publicznego. U podstaw jego zaistnienia trzeba wskazać dwa czynniki. Pierw-

2 Mam tu na myśli przede wszystkim wyniki analiz przeprowadzonych przez Katarzynę Meller, Magdalenę Kuran, Jolantę Migdał, Danutę Kowalską, Stanisława Radonia, Annę Paluszak-Bronkę i Magdalenę Czachorowską oraz moje własne badania (zob. Bibliografia).

3 Zagadnienia te interesują również współczesną teologię, o czym świadczy prężnie rozwijająca się dyscyplina teologii kontrowersyjnej (*theologia polemica*) [zob. np. Rahner, Vorgrimler 1987].

4 Warto pamiętać, że to zarówno obiekt analiz, jak i perspektywa badawcza.

5 Zob. np. uwagi wstępne w: Czachur, Kulczyńska, Kumięga, red. 2016: 8–9.

szy z nich to reformacja, ruch religijny zapoczątkowany przez Marcina Lutra zmierzający do odnowy i poprawy życia religijnego oraz organizacji kościelnej. Drugi bodziec to sytuacja konfliktu, ujawniona niezgodność przekonań i dążenie do jej zniwelowania. Te przyczyny doprowadziły do niebywałego wprost ożywienia działalności polemicznej w języku rodzimym, która w pierwszym okresie była prowadzona przede wszystkim przez reformatorów. Jej skala stanowiła w ówczesnej Europie ewenement, również dlatego, że w Rzeczypospolitej Obojga Narodów pełnoprawnymi uczestnikami dyskusji stały się także najradykalniejsze odłamy reformacji, w tym antytrynitarze, do których zaliczał się Grzegorz Paweł z Brzezin. Stało się to możliwe ze względu na ważny dla dyskursu czynnik instytucjonalny, za jaki należy uznać tolerancję, która od roku 1573, kiedy podpisano konfederację warszawską zapewniającą równość pomiędzy „rozróżnionymi w wierze”, stała się cechą ustrojową. Nie można jednak pominąć faktu, że reprezentanci zboru mniejszego, jak żaden inny odłam reformacyjny, zmagali się z jawną dyskryminacją. Świadczy o tym choćby edykt parczewski (1564), wyłączenie braci polskich ze zgody sandomierskiej (1570), nieuwzględnienie ich w ponowionej konfederacji warszawskiej (1632), wreszcie ustawa sejmowa z 1658 roku o konieczności konwersji pod groźbą wygnania z kraju. Odprysk tych prześladowań widać również w utworze *O prawdziwej śmierci...*, który nie został opatrzony ani nazwiskiem autora, ani danymi drukarni, ani miejscem i rokiem wydania. Wydawcy jak najśluszniej uznają, że „przemilczenie tych wszystkich elementów było wynikiem ostrożności nakazanej krótkotrwałą w tym okresie falą prześladowań ruchu ariańskiego w r. 1566” [Op 7]⁶.

Nie zmienia to jednak faktu, że wyznaniowa walka na słowa, której podstawowymi formami przekazu stały się zróżnicowane genologicznie pisma, przyniosła olbrzymią wydawniczą spuściznę. Powstawały rozliczne broszury polemiczne, polemiki, satyry i dialogi. W tym kręgu należy umieścić także postylle, kancjonały, wyznania wiary, katechizmy, ewangelie, moralitety oraz tłumaczenia Biblii. Wprawdzie mogłoby się wydawać, że realizują one raczej dyskurs reformacyjny (i tak jest w istocie), czyli konfesyjny bez nachylenia antagonistycznego, jednak w znakomitej większości znajdują się uwagi polemiczne, co upoważnia do włączenia tych typów wypowiedzi do dyskursu polemicznego. Tę generyczną wielogłosowość widać również w analizowanych tu utworach Grzegorza Pawła z Brzezin. Żaden z nich nie jest sygnowany gatunkowo, o ich klasyfikacji przesądza więc przede wszystkim analiza

6 Dowodów tej ostrożności można przywołać więcej. Za przykład niech posłuży choćby anonimowy zbiorek *Bogowie fałszywi* (1592, krakowska oficyna Aleksego Rodeckiego) powstały niewątpliwie w kręgu braci polskich czy przypisywana Marcinowi Czechowicowi pieśń *O krzcie świętym i odrodzeniu naszym przez Ducha Świętego piosnki* (Nieśwież 1563).

potencjału illokucyjnego. W tej perspektywie dzieło *O prawdziwej śmierci...* to traktat teologiczny o antagonistycznym nastawieniu, natomiast *O różnicach teraźniejszych* to kolekcja gatunków, w której jako elementy składowe można wskazać ulotki polemiczne oraz poemat satyryczny. Atrybut polemiczności przysługuje obu tekstom, ponieważ w każdym z nich silnie obecne są strategie argumentacyjne i refutacyjne właściwe polemice⁷.

3. Kryterium tematyczne

Ważnym kryterium wyodrębniania reformacyjnego dyskursu polemicznego jest aspekt tematyczny. Ta sfera komunikacji skupiała się wokół kwestii teologiczno-doktrynalnych i obrzędowo-obyczajowych, wpływając jednocześnie na wizję świata. Obowiązujący wówczas kontekst kulturowy ściśle sprzęgał wizję człowieka i państwa z myśleniem w kategoriach eschatologicznych – nie rozważano świata poza religią. Kultura duchowa wyznaczała fundament dla koncepcji człowieka, świata i ich związków ze sferą *sacrum*. Rzeczywistość nierozzerwalnie wiązano z kodem religijnym również w kręgach reformatorów, inaczej jedynie pojmowano organizację instytucjonalną Kościoła i wzajemne wpływy między światem ziemskim a transcendentnym. Kluczowym pojęciem w tak pojmowanym świecie staje się Bóg, któremu w pismach Grzegorza Pawła regularnie przypisuje się atrybut *jeden / jedyny*:

A przetoż nie chcemy zginać, zarzuciwszy i podeptawszy sofistykę, wierzymy w **jednego** Boga Ojca. [Or 110]⁸

Tak on [Antychryst – M.H.] wszędzie przyczyniał do Boga **jednego**, żywego istność swoją trojaką. [Op 38]

Ta idea tylko pozornie nie różni arian od innych chrześcijan, w istocie bowiem w nauce braci polskich podkreśla się wiarę w Boga w jednej osobie, tym samym kwestionując dogmat Trójcy św., widząc w nim ideę wielobóstwa, jak mówi Grzegorz Paweł: „papistowie obaliwszy ten fundament, to jest jedynego Boga Ojca, mnogie bogi przyjęli” [Or 78]. Dobrze ilustrują to fragmenty

7 Polemicznego charakteru można upatrywać także w paratekstach tworzących ramę wydawniczą. Oba utwory poprzedzone są wprowadzeniami kierowanymi do współwyznawców, co można traktować jako wskazówkę, że były przeznaczone do umacniania w wierze i przygotowywały do ewentualnych dysput, a dzieło *O prawdziwej śmierci* zawiera także przedmowę „ku gorszącym się prawdy pańskiej”, a więc do przeciwników religijnych.

8 Cytaty przytaczam w ortografii współczesnej. Liczba w nawiasie oznacza numer strony w edycji. Wszystkie wyróżnienia w cytatach moje.

zbudowane na zasadzie antytezy, w których podkreśla się opozycję *my* (bracia polscy) – *oni* (katolicy) i zasadniczą różnicę w pojmowaniu Boga:

Nam zawsze jeden Bóg jest Ociec z Pawłem [...]. **Im** jest trojaki jeden za boga. [Or 106]

Nam jest jednym Bogiem prosto Ojciec, a **im** jest trojaki jeden złożony z istności i z person rzeczy różnych. [Or 106]

Nam jeden Bóg zawsze jest ojciec, a nic inszego, a Syn Boży jest Bóg z Boga. A **ich** Bóg trojaki odmienny jest, aby w nim istność nie była personą ani persona istnością. **Nam** jeden jest Bóg Ociec, który stworzył niebo i ziemię przez syna swojego, a **ich** trojaki nic nigdy nie stworzył. [Or 106]

Ważnym zagadnieniem w analizowanych tu utworach jest także kwestionowanie boskości Chrystusa, istnienia duszy, a co za tym idzie – sprzeciw wobec czyśćca, mszy żałobnych (*żałomsze* [Op 71]) i innych obrzędów, które uznaje się nie tylko za bluźnierstwo, ale i za rozmyślne trzymanie wiernych w strachu, dzięki czemu wedle autora wzrasta bogactwo Kościoła katolickiego, por.:

Tu też pilnie obaczaj onego starego węża z tysiącem rzemiosł, jakowe zawady zbudował przeciwko Synowi Bożemu [...]: wodę czarowaną, [...] sol i popioł [...]. Ale gdy i ty rzeczy nikczemne były, tedy odpusty, msze jako obecne lekarstwo przydawane bywa żywym i umarłym przeciw wszemu złemu. [Or 56]

Na tych duszach postanowił kościoły, kaplice, odpusty, żałomsze i kuchnią swą, skąd u ludzi prostych do tych miast nie może upaść ten czyściec ani msza, iż się boją o ty dusze. [Op 31]

Bóg w trójcy jedyny miasto prawdziwego Boga Ojca, Krystus wieczny wcielony miasto ukrzyżowanego, Duch stwórcy miasto pociechy wewnętrznej, dzieci czarowane i msza miasto świętości prawdziwych, wymysły, baśni, filozofija miasto szczerego słowa Bożego, żywot jakiś dusz wylatujących z ciał miasto prawdziwego żywota po zmartwychwstaniu ciał, zapłata i pociecha fałszywa miasto onej prawdziwej zapłaty i pociechy, która jest zmartwychwstanie ciała. [Op 61]

Na tym tle dochodzi do zakwestionowania całej nauki katolickiej, którą nazywa się z użyciem leksyki pozostającej w semantycznym kręgu fałsz/

wymysł/zdrada i opatruje emocjonalnymi epitetami *antykrystowski, faleszny, obłudny, sofistyczny, szalony, szatański*: *faleszne zmyślenie antychrystowe* [Op 25], *falsze, zdrady* [Op 26], *falsz antykrystow* [Op 29], *falsz* [Op 32], *błędy i zdrady antykrystowe* [Op 65], *chytne ono matactwo* [Op 66], *szalone rozumienie* [Or 124], *wartogłownie wymyślają* [Or 122], *obłudne pociechy* [Op 27], *wynalezienie sofistowskie* [Or 31], *fortel sofistyczny* [Or 39], *sofistyja* [Or 42], *szaleństwo jest, a nie dowód* [Or 48], *fortyl szatański* [Or 55], *wykręty* [Or 57], *obłudy* [Or 57], *plotki* [Or 58], *bluźnierstwa* [Or 60], *łgarstwa* [Or 59], *potwarz (z mózgu rozumu ludzkiego i chytrności przeciwko prostej prawdzie Bożej)* [Or 64], *bajki* [Or 65], *antykrystyjańskie i sofistyczne zgnile wynalazki* [Or 70], *antykrystowe sprośności* [Or 70], *kłamstwo* [Or 71], *zwodztwa serca swego* [Or 71], *wielki błąd* [Or 72], *pomieszanie niewywichłane* [Or 89], *ciemna filozofia* [Or 94].

W konsekwencji nauka głoszona przez Grzegorza Pawła, stojąca w opozycji do nauczania katolickiego, jest prawdą i tak jest określana. Tym samym atrybut prawdziwości przysługuje antytrynitarskiej interpretacji Pisma św. oraz wszystkim elementom ariańskiej doktryny: jednemu Bogu Ojcu, chrztowi dorosłych, wieczerzy, zmartwychwstaniu ciała, życiu po śmierci, por.:

Gdzie jest o jednym Bogu **nauka prawdziwa** [Op 26]

prawdziwej wiary [Op 26]

Prawdziwe wyrozumienie miejsc niektórych przedniejszych słowa Bożego zebranych, które Antykryst na swe zmyślane dusze ściągnął [Op 49]

O **prawdziwej śmierci** [Op 25]

Tak on wszędzie przyczyniał [...] do **krztu prawdziwego** – dziecinne swe blażeństwo, do **prawdziwej wieczerzy** Pańskiej – swego chlebowego Krystusa [Op 38–39]

Obacze też stąd jeden **życie wiernych prawdziwy**, który jest w Bogu zachowany, nie ten, który Antykryst ukazuje, skoro po śmierci między swymi duszami [Op 43]

którą obietnicę i **pociechę prawdziwą** Antykryst zagrzebł głęboko przez swe fałszywe obietnice, dusze i żalomsze [Op 71]

Gdy tę naukę, którą tu w przód jest podana, zrozumiesz i obaczysz, o **prawdziwej śmierci i zmartwychwstaniu**, łatwo za pomocą miłego Boga poznasz **prawdę**, przy niej zostaniesz, która cię wolnym uczyni [Op 99]

Papiestwo też obaliwszy jednego **prawdziwego Boga** Ojca, inne bogi przyjęło i rozmaite pośredniki. [Or 62]

4. Kryterium podmiotu

W ten sposób wyłania się też wyrazisty podmiot dyskursu, czyli wspólnota braci polskich. Grzegorz Paweł nazywa ją, włączając się w jej obręb inkluzywnym *my, wiernymi braćmi i wiernymi siostrami Krystusowymi* [Op 48], *prawdziwymi wyznawcami wiary apostołskiej* [Or 32], *zbożnymi ludźmi* [Or 116], czyli tymi, którzy w przeciwieństwie do innych wyznań *prosto wierzą* [Or 61]. Podstawą tej wiary jest słowo Boże. W wypowiedziach o jego roli w arianskiej wspólnocie wyraźnie słychać echo protestanckiej zasady *sola Scriptura*, wedle której Biblia nie tylko dostarcza zasad dotyczących codziennego postępowania wiernego, ale jest także najpewniejszym źródłem argumentów w toczonych polemikach religijnych:

Wszak mamy czystą wodę z źródeł Pisma świętego [Or 129]

myć, którzy nic nie mówimy ani wierzymy, jedno co Duch św. w Piśmie mówi, zawsze bezpiecznie wzgardzimy ich płonne plotki, które nie na nas, ale na boże słowo rzucają [Or 46]

Nie mniмайmy, aby heretykowie rozumkami i plotkami ludzkimi łatwiej mogli być zwyciężeni niżeli słowem Boga żywiącego, które młotem jest rozbijającym opoki i ostrzejsze i więcej przenikające niżeli miecz z obu stron ostry. Dostateczne jest samo z siebie ku nauczaniu i staraniu wszech słowo Boże. [Or 92]

Opierając się na tak silnym i niepodważalnym fundamencie, antytrynitarze deklarują niezachwianą wiarę, choć jednocześnie Grzegorz Paweł przestrzega przed pokusami:

A przetoż my (aby kto nie wątpił) nieustraszeni żadnym wołaniem, potwarzą albo kłamstwem, zdradami i okrucieństwem krwawych sofistów) tak **zawsze wierzyć będziemy** [Or 46]

Od tej powszechnej i apostołskiej wiary prawdziwej i zbożnej, i prostej **nie odstępując** [Or 114]

A my w wierze i w chwaleniu jednego Boga prawdziwego i syna jego Jezusa Krystusa i Ducha św. [...] trwać będziemy z łaski bożej, zarzuciwszy wszystkie pogańskie, żydowskie, tureckie, kacerskie, sofistyczne i antykrystowe bogi, ku zniszczeniu jednego prawdziwego Boga, ojca Krystusowego i syna jego, od szatana wynalezione i wwiedzione między krześcijany [Or 88]

Strzeżmy się, abychmy nie byli zwiedzeni przez ich ciemną filozofiją i zwiedzenie jakie według ustaw ludzkich i według nauk świata tego, a nie według Krystusa, jako Paweł mówi. [Or 94]

Braciom polskim towarzyszy przy tym poczucie wykluczenia ze wspólnoty wierzących, ponieważ w osądzie religijnych oponentów są uznawani za kacerzy [Op 60], doznają oszczerstw i potwarzy [Or 32], ze względu na poddawanie się ponownemu chrztowi w wieku dorosłym określani są mianem *nowokrzeńców* [Op 60], a z powodu posądzenia o hołdowanie życiowym przyjemnościom (życie w komunach) – *epikurami* [Op 60]. Przyznać jednak trzeba, że ten punkt widzenia z większą siłą dochodzi do głosu dopiero w późniejszych pismach antytrynitarzy.

W świetle wypowiedzi Grzegorza Pawła braci polskich należy widzieć jako wyrazistą grupę religijną, skupioną na budowaniu wspólnotowej tożsamości, stawiającą się w silnej opozycji do konfesyjnych przeciwników.

Ci ostatni stają się przedmiotem silnej deprecjacji, co na płaszczyźnie języka przybiera różną postać. Jednym ze stosowanych mechanizmów jest proces nominacji wykorzystujący kategorię nienawistnych pojęć, takich jak *batwochwalczy* [Or 45], *heretycy* [Or 74], *kacerze* [Or 48], *niezbożnicy* [Or 87], *sofiści* [Or 49], *zwodnicy* [Op 26]. Drugi sposób to zastosowanie wypowiedzeń o charakterze preskryptywnym z wykorzystaniem spójnika *miasto* ‘zamiast’:

podbudził obrzimy [...] chcąc sobie nabyć sławy, poczeli budować wieżę Babel czworożną z jednego Boga istności i trojakię, której by wierzch aż do nieba dosięgł, miasto kamienia napalili cegły, a miasto wapnia klijem nagotowali. To jest miasto prostej, rodzonej i rozumiałej wiary wydali rozumem wygładzoną i filozofiją umuskaną, a mądrością ludzką jako klijem sklijoną [Or 80]

Miasto jednego Syna Bożego [...] rozmaitych potwor naczynił szatan [Or 55]

miasto Krystusa i miasto zbawienia przezeń sprawionego, tak wiele bluźnierstwa wniósł. [Or 58]

Wreszcie w dyskursie polemicznym wykorzystuje się supozycje, a nawet formułuje insynuacje dotyczące tego, że działania oponentów wynikają z diabelskiego poduszczenia, a duchowymi przywódcami katolików stali się Ariusz, Sabeliusz, Antychryst:

kto pilnie wejrzy w to, obaczy, że szatan o to się stara, czego i dowiódł, aby jednego i prawdziwego Boga Ojca z jego jednorodzonem synem zniszczył [Or 77]

A o przeciwnikach bezpiecznie i wolnie musi się mówić, gdyż oni z Turkami, z Żydy, z heretykami, Aryjuszem i Sabeliuszem i z samym na koniec Antykrystem spiknęli się. [Or 46]

Konfesyjnym przeciwnikom przypisuje się antywartości z kręgu intelektualnych, obyczajowych, a zwłaszcza hedonistycznych, zarzucając kłamstwo, obłudę, korupcję, chciwość, zastraszanie. Pojawiają się leksemy wartościujące wprost (*źle*), jak i wartościująco-opisowe o jednoznacznie negatywnej ewaluacji (*doić, fałsz, hardość, łakomstwo, straszyć, szyderstwo*), wreszcie ewaluatywy kontekstualne (*kupiectwo*):

Co wszystko jest **fałsz**, a jawne **szyderstwo** zmyślenia Antykrystowego, które utwierdził na swe **łakomstwo i kupiectwo**, aby tak dostał miast, zamków, wsi, pól, i dziecięciny etc. A tak nabudował kościołów, kaplic, ołtarzów na każdym miejscu, **strasząc** lud wymysły swymi i jawnymi zradami, **dojąc** tak głupi a zniewolony lud i tym czyścem, wyczyścianjąc obory, mieszki i kalety ubogich ludków [Op 32]

Aż to nie papieska jest **hardość** swoje rzeczy sprawiedliwić, a w drugich toż potępiać? [Or 38]

Czynią jako papież, który **źle czyniąc**, sam siebie rozgrzesza i za naświetszego ma, a inszy wszyscy są przekłęci u niego [Or 38 marg]

Ciekawym zabiegiem deprecjacji, tzw. horyzontalnej, czyli oddalającej [Majewska 2005: 90–103], jest zastosowanie konstrukcji zaimkowych (z użyciem zaimków *jaki, jeden, ten*), wyrażających lekceważenie:

a dusz **jakich** nie wspomina [Op 38 marg]; A pewnie kiedyby dusze jakie wiecznie gdzie żyły, tedy by tak Paweł nie mówił, ale by rzekł tak... [Op 37]; przyczynił swój fałszywy żywot zaraz po śmierci **jakichsi** dusz [Op 38]; duszę **jakąś** witają ojcowie w **jakichsi** otchłaniach [Op 57]; a nie o boga **jakiego** trojkiego [Or 41]; nie **jeden** jaki trojaki [Or 84]; A **ten** ich Bóg [Or 85]; A **ten** ich Bóg [Or 85]; Gdzież tu jest ta dusza nieśmiertelna Antykrystowa? [Op 63]

5. Stylowe wyróżniki dyskursu polemicznego

Leżąca u podstaw dyskursu polemicznego niezgodność poglądów oraz zaprezentowane wyżej profilowanie uczestników dyskursu mają konsekwencje stylowe. Różnica przekonań domaga się prezentacji własnych racji i obalenia przeciwnych. Naturalnie więc dochodzi do głosu dialektyczne dowodzenie. W dyskursie polemicznym rekonstruowanym na podstawie pism Grzegorza Pawła dominuje argumentacja merytoryczna, zintelektualizowana, odwołująca się do filologicznych analiz, co niewątpliwie ma związek z renesansowym powrotem *ad fontes*. Najczęstszym sposobem dowodzenia jest amplifikacja cytatów z Pisma św. Na marginesie warto zauważyć, że autor nie ogranicza się do przywoływania Dobrej Nowiny, co było właściwe późniejszym wypowiedziom, ale sięga również do Starego Testamentu oraz – co znaczące – do pism ojców Kościoła, wykorzystując je do zastosowania *retorsio argumenti*. W realizacji wygląda to następująco:

Mojżesz, opisując żywoty... A Dawid w psalmie... Potym w innym psalmie... Potym psalm... [Op 34]

Potym weźmi przedsię... Jako i Daniel Prorok napisał... o czym też masz i Ezajasz... O czym tak Paweł osobliwie napisał... co niżej lepiej obaczysz... [Op 42]

Takeć i Paweł... Także i Jan... A mnogie drugie tym podobne miejsca... [Or 30]

Także jeszcze... Także gdy mówi Pismo... Także i ono... Także też gdy mówi Pismo... [Or 50–51]

W partiach refutacyjnych często pojawia się erystyczny argument *ad hominem*, czyli wykazywanie niespójności poglądów przeciwnika lub też sprzeczności między głoszonymi przez niego ideami a postępowaniem, np.:

Ale jakoć się jednak polepszają na jego obietnice i grozy, widzimy dobrze, że ci, którzy nawęcej tymi duszami ludzi zwodzą, nahaniebniejszy żywot wiodą, jaki się i między pogany nie najduje. [Op 45]

Ale o duszach, skąd by pochodziły i na którym miejscu teraz były, starszy i nowi Doktorowie rozmaicie i niezgodnie o tym piszą. [Op 46]

Spośród chwytów erystycznych warto wskazać jeszcze wykorzystanie alternatywy, tworzącej sytuację, w której każdy wybór jest niekorzystny dla przeciwnika, np.:

Niechajże obierają, co chcą, bo muszą się pokazać albo Turkami i Żydami, albo więc krześcijanami, to jest synmi onego jednego Boga Ojca [Or 34]

Abo więc muszą to (z Turki i z Żydy, i z bratem swoim Sabeliuszem) bająć i mniemać, że się nic nie wcieliło albo iż Krystus jest szczyry i nagi człowiek. [Or 35]

Mechanizmy wykorzystujące erystykę przenoszą uwagę na emocjonalne elementy stylu. Już przy okazji charakterystyki przeciwników ujawniły się takie zjawiska, jak stosowanie etykietek, silnie nacechowanych epitetów czy wreszcie operowanie antytezą, która sama w sobie pozostaje neutralna, ale skutek, jaki wywiera (polaryzacja, antagonizowanie), nie jest już obojętny.

Wśród środków retorycznych pojawiają się jeszcze:

a) zjadliwa ironia:

boi się podobno, aby nie był jakim mieszańcem z obudwu rodzajów zlepiony, to jest z chłopca i niewiasty (bo Bóg jest imię mężczyzny, a Trójca jest imię niewiasty) [Or 89]

tak się ten bóg obrotny odmienia, iż niekiedy bywa w personach, poniekąd zasię persony w nim [Or 89]

b) pytania retoryczne, które służą podważeniu kompetencji oponentów, podaniu w wątpliwość ich moralności:

Gdzież tu jest ta dusza nieśmiertelna Antykrystowa? [Op 63]

A dokądże to będzie w sercu proroków prorokujących kłamstwo i prorokujących zwozdtwa serca swego? [Or 71]

Ażaz to nie papieska jest hardość swoje rzeczy sprawiedliwić, a w drugich toż potępiać? [Or 38]

- c) sformułowania aksjomatyczne, które wskazują niezaprzeczalność wyводу:

Toć jasne słowa [Op 41]

Stąd każdy jaśnie widzi [Op 41]

Stąd znacznie baczyć każdy może. [Op 57]

Niewątpliwie czynnikiem oddziałującym na silnie zretoryzowany styl tekstu była obecna w całym renesansowym piśmiennictwie tradycja oratorska.

6. Wnioski

Podsumowując poczynione obserwacje, można sformułować kilka podstawowych wyróżników XVI-wiecznego dyskursu polemicznego. Wyrasta on z duchowego kontekstu epoki i w tej perspektywie trzeba go widzieć jako dyskurs zideologizowany, tzn. związany ze światopoglądem, którego przedmiotem są sprawy dogmatyczne i obyczajowe. Kreowany przez reguły dyskursu obraz świata jest teocentryczny i silnie nacechowany aksjologicznie. Wśród podstawowych zaś ewaluatywów są spolaryzowane wartości: prawda – fałsz, wiara – wymysł. Podobnie dychotomiczne są relacje uczestników dyskursu. Ważne jest przy tym, że podmiot dyskursu polemicznego nie dąży do uzyskania równowagi w komunikacyjnym układzie sił. Wynika to z faktu, że strony różnią się pod względem uznawanych wartości w sposób niemożliwy do pogodzenia. Wobec skrajnie różnych postaw w dyskursie polemicznym nie chodzi więc o uzgodnienie stanowiska, lecz o **obalenie poglądów przeciwnika** oraz **prezentację własnego stanowiska**. Wykorzystuje się do tego instrumentarium retoryczne z zakresu mowy doradczej, sądowej i pokazowej, stosując argumenty zarówno intelektualne, jak i emocjonalne, a także wiele innych zabiegów językowych, takich jak akty deprecjacji czy kreacja pozytywnego autowizerunku i skrajnie negatywnego obrazu przeciwnika z wykorzystaniem słownictwa wartościującego.

Bibliografia

Źródła

- Op** – Grzegorz Paweł z Brzezin, *O prawdziwej śmierci, zmartwychwstaniu i żywocie wiecznym*, oprac. Konrad Górski, Władysław Kuraszkiwicz, Zakład im. Ossolińskich, Wrocław 1954.
- Or** – Grzegorz Paweł z Brzezin, *O różnicach teraźniejszych*, oprac. Konrad Górski, Władysław Kuraszkiwicz, Zakład im. Ossolińskich, Wrocław 1954.

Literatura

- Czachur Waldemar, Kulczyńska Agnieszka, Kumięga Łukasz, red. (2016), *Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.
- Dubisz Stanisław (2009), *Dzieje języka polskiego jako problem badawczy w pracy historyka języka*, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 19–34.
- Górski Konrad (1929), *Grzegorz Paweł z Brzezin. Monografia z dziejów polskiej literatury arjańskiej XVI wieku*, PAU, Kraków.
- Hawrysz Magdalena (2012), *Polemiczna twórczość Marcina Czechowica w perspektywie genologii lingwistycznej*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Hawrysz Magdalena (2016), *Międzywyznaniowe kontakty językowe. Sacrum i profanum w reformacyjnej polemice religijnej*, w: *Kontakty językowe w komunikowaniu*, red. Magdalena Steciąg, Magdalena Adamczyk, Marek Biszczyński, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 191–202.
- Korolko Mirosław (1990), *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Kowalska Danuta (2000), *Innowiercy w oczach ks. Jakuba Wujka na podstawie „Nauki i przestróg” do Nowego Testamentu z 1593 r.*, w: *Człowiek w sferze oddziaływania obcej kultury*, red. Georgi Minczew, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, s. 17–24.
- Kuran Magdalena (2001), *Wizerunek heretyka w „Postylli” Jakuba Wujka*, w: *Sarmackie theatrum*, t. 2, *Idee i rzeczywistość*, red. Renarda Ociecek, Maria Barłowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 9–16.
- Majewska Małgorzata (2005), *Akty deprecjonujące siebie i innych. Studium pragmatyngwistyczne*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.
- Meller Katarzyna (2004), *„Noc przeszła, a dzień się przybliżył”. Studia o polskim piśmiennictwie reformacyjnym XVI wieku*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

- Meller Katarzyna (2012), *Słowa jak ziarna. Reformacyjne idee, książki, spory*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Migdał Jolanta (2005), *O języku kazań Jakuba Wujka – innowiercy w „Postylli mniejszej”: określenia ich nauki i działań*, „Studia Językoznawcze”, t. 4, „Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny”, s. 215–224.
- Migdał Jolanta (2005), *Określenia innowierców w kazaniach Jakuba Wujka*, w: *Język religijny dawniej i dziś*, red. Stanisław Mikołajczak, Tomasz Węclawski, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań, s. 238–244.
- Ogonowski Zbigniew (2015), *Socynianizm. Dzieje – poglądy – oddziaływanie*, Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.
- Paluszak-Bronka Anna, Czachorowska Magdalena (2000), *Językowy obraz innowiercy w „Kazaniach” Piotra Skargi. Wyraz nietolerancji wyznaniowej w XVI w.*, w: *Inspiracje chrześcijańskie w kulturze Europy*, red. Ewa Woźniak, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, s. 367–379.
- Radoń Sławomir (1993), *Z dziejów polemiki antyariańskiej w Polsce XVI–XVII wieku*, Universitas, Kraków.
- Rahner Karl, Vorglimler Herbert (1987), *Mały słownik teologiczny*, Pax, Warszawa.
- Rzepka Wojciech Ryszard, Walczak Bogdan (1986), *Twórczość polonistyczna Profesora Władysława Kuraszkiwicza*, w: Władysław Kuraszkiwicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, PWN, Warszawa–Poznań, s. 7–21.
- Witosz Bożena (2016a), *Czy potrzebne nam typologie dyskursu*, w: *Dyskurs i jego odmiany*, red. Bożena Witosz, Katarzyna Sujkowska-Sobisz, Ewa Ficek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 22–29.
- Witosz Bożena (2016b), *Kategoria dyskursu w polonistycznej edukacji akademickiej*, w: *Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne*, red. Waldemar Czachur, Agnieszka Kulczyńska, Łukasz Kumięga, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków, s. 19–39.
- Witosz Bożena, Sujkowska-Sobisz Katarzyna, Ficek Ewa, red. (2016), *Dyskurs i jego odmiany*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Magdalena Hawrysz

16th-century polemical discourse in the light of the writings by Grzegorz Paweł of Brzeziny

The subject of the analysis in the article are two editions of Grzegorz Paweł of Brzeziny's works treated as an update of the 16th-century polemical discourse. The purpose of the sketch is a preliminary description of this discourse, taking into account its para-

meters such as the institutional framework, cultural and social conditions, speakers and their interrelationships, the subject of speech, knowledge, basic concepts, ideas and values contained in the discourse.

KEYWORDS: reformation; polemical discourse; Grzegorz Paweł of Brzezina.

dr hab. Magdalena Hawrysz – profesorka w Instytucie Filologii Polskiej na Uniwersytecie Zielonogórskim, kierowniczką Zakładu Historii i Pragmatyki Języka Polskiego; zainteresowania badawcze: dzieje polszczyzny (szczególnie okresu średniopolskiego) w aspekcie komunikacyjnym i kulturowym, dawny i współczesny język artystyczny, genologia lingwistyczna, lingwistyka antropologiczna.

